

ГЕНЕЗА ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

У статті проаналізовано історичні аспекти становлення та розвитку права на правову допомогу. Розглянуто закономірності та особливості виникнення права на правову допомогу на різних історичних етапах у різних народів світу – у Стародавньому Римі та Греції, за часів Київської Русі, Литовсько-Руської доби, Судової реформи 1864 року і до періоду України як незалежної держави. Розглядаються деякі моменти з історії адвокатури як важливого правового інституту по забезпеченню права особи на правову допомогу.

Ключові слова: права людини, право на правову допомогу, безоплатна правова допомога, генеза, адвокатура.

Існує необхідність комплексного дослідження генези права на правову допомогу. На думку автора, таке дослідження є, безумовно, актуальним. Знання, отримані під час дослідження історичних коренів та основних аспектів становлення та розвитку права на правову допомогу, сприяють формуванню власного юридичного світогляду, закладають фундамент розумінню закономірностей та особливостей виникнення права на правову допомогу на різних історичних етапах у різних народів світу. Як зазначав Цицерон: «Не знати історію – значить завжди бути дитиною» [1, с. 315].

Автор статті переслідує мету відслідкувати становлення права на правову допомогу, у тому числі і безоплатну, осіб, які мають в цьому потребу, на різних історичних етапах у різних народів світу, у тому числі на території України.

В юридичній науці питання історичних аспектів становлення права на правову допомогу та української адвокатури, яка є спеціалізованою структурою з надання правової допомоги, в свій час розглядалися в працях таких авторів, як: Чубатий М., Гловацький І. Ю., Шкарупа В. К., Святоцький О. Д., Медведчук В. В., Михеєнко М. М., Кудрявцев В. Л., Варфоломеева Т. В., Гончаренко В. Г., Гончаренко С. В., Бова Є. Ю., Грошевий Ю. М., Дубинський А. Я., Зейкан Я. П., Ківалов С. В., Малярєнко В. Т., Маркуш М. А., Попелюшко В. О., Сафулько С. Ф., Сірий М. І., Смітєнко З. Д., Фурса С. Я., Фіолєвський Д. П., Шибіко В. П. та інші.

Серед основних та невід'ємних прав людини, проголошених Конституцією України, є

право на отримання правової допомоги [2, с. 23].

Вступ України до Ради Європи в листопаді 1995 року, прийняття на себе зобов'язань побудувати демократичну правову державу, розробити нове законодавство, провести ряд реформ, спрямованих на захист прав людини та зміцнення демократичних інститутів, підписання та ратифікація ряду міжнародно-правових актів, – усе це обумовило, що саме Міністерство юстиції України виступило головним державним органом у забезпеченні реалізації державної правової політики у сфері надання безоплатної правової допомоги. І цей крок був цілком прогнозованим, оскільки ще з давніх часів органи юстиції вважалися саме правозахисними органами, об'єднуючи установи нотаріату, реєстрації актів громадянського стану, адвокатури тощо.

Забезпечення реалізації права на правову допомогу є давньою, сталою і, можливо, однією з найповажніших функцій адвокатури. Історичні корені цього явища сягають далекої давнини – правова допомога існувала завжди та скрізь, де і коли існує право, незалежно від епохи, країни, цивілізаційної належності того чи іншого суспільства [3, с. 12].

В історичних джерелах та юридичній літературі знаходимо відомості про ставлення у різні історичні періоди і в різних країнах до забезпечення правовою допомогою вразливих прошарків населення, що дає підстави дійти висновку про постійне опікування з боку адвокатури людей незаможних, хворих, старих, котрі самостійно не можуть захистити свої права і потребують професійного захисту та

правового консультування. В даному випадку ми говоримо про безоплатну правову допомогу. Але й держава у цих справах зазвичай не стояла осторонь – коли адвокатська спільнота втрачала почуття реальності щодо фінансових можливостей своїх співгромадян і виявлялася неспроможною самостійно ефективно виконувати свою природну функцію, втручання з боку законодавця, як правило, ставало неминучим [3, с. 12].

Інститут захисту прав громадян виник на найнижчих ступенях суспільного розвитку, задовго до виникнення Міністерства юстиції, у тому вигляді, яким ми знаємо його сьогодні, пройшов довгий і тернистий шлях свого становлення у всіх народів світу. Цей процес почався з часу зародження ораторів у королівствах зулусів і бечуанів, що могли мислити і промовляти на захист не своїх, а чужих інтересів. У кафрів (Південно-Східна Африка) позивач приходив до суду зі своїми родичами, які і здійснювали функцію захисту. У Китаї родичам та друзям обвинуваченого також дозволялося захищати його інтереси. У Туреччині були так звані муфтії – знавці ісламського права, обов'язки яких полягали в наданні юридичних порад зацікавленим особам. У стародавніх іудеїв захисником міг бути будь-який бажаний. Надання правової допомоги допускалося і навіть вважалося священним обов'язком [4, с. 21–22].

Досить яскравим прикладом надання правової допомоги можуть бути Стародавні Греція та Рим. Вже у VI-IV ст. до н.е. в Афінах визнавалося право обвинуваченого мати захисника, у зв'язку з цим виникла необхідність у тих особах, які б добре знали звичаї та закони і могли надати правову допомогу. Це були логографи та диктографи, обов'язки яких полягали у збиранні матеріалу, що був потрібний для попередньої перевірки справи, а також у виборі найбільш вигідного виду скарги. Логографи писали промови для клієнта, вивчали і оголошували перед судом [4, с. 22].

Саме у римському праві сформувався й наступний етап розвитку інституту захисту – інститут патронату. На цьому етапі вже слід вести мову про правовий інститут, оскільки відносини клієнта і патрона (захисника) вже не обмежуються родинними відносинами, а базуються на взаємних послугах та їх оплаті. На перших етапах розвитку інституту патронату, патрон надавав допомогу в суді без винагоро-

ди, але з часом діяльність патрона стала професією, за здійснення якої бралася плата, часто надто висока. І реакція держави не забарилася: заборона отримувати таку винагороду встановлювалася законом Марка Цінція (204 р. до н.е.), що слід розглядати як захист тих, хто звертався по допомогу у веденні справ у суді [3, с. 12].

У Київській Русі інститут захисту та писемне право розвивається в особливих історичних умовах общинного співжиття, тобто функції захисту, обвинувачення та покарання виконували общини. Прагнення вирішувати суперечності між общинами шляхом судового розгляду, а не війною викликає необхідність появи державних органів судової влади. Такими органами є: князь, який може вирішувати справи одноособово або через постійних чиновників (посадників та тіунів), які діють від імені князя; бояри – мають право судити окремо або разом із князем; віче – на їх розгляд виносяться справи, що стосуються державних правопорушень [5, с. 610]. Суд, як соціальний інститут, з'явився пізніше. Вже на цьому етапі відчутна активна участь держави у захисті потерпілої сторони, що полягає у забороні потерпій особі звільняти правопорушника від покарання за мировою згодою [5, с. 614]. Роль захисників виконували родичі, друзі та сусіди сторін, «послухи» (свідки порядного життя) та «видоки» (свідки вчиненого спірного факту) [4, с. 32].

Порівнюючи викладене із сучасними законодавчими нормами ми бачимо, що захисна роль родичів втратила своє значення, що підтверджує стаття 45 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК) 2012 року, де вказується, що захисником може бути лише адвокат. Відповідно до статті 44 КПК повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї можуть бути лише як законні представники неповнолітнього, недієздатного чи обмежено дієздатного [6].

Ще за часів судочинства Київської Русі після видання судних грамот почали поступово формуватися процесуальні вимоги, що дало початок зародженню основ сучасного права. Так, Псковська грамота забороняє участь родичів та сусідів в суді. Проте в цей час, в епоху Псковської та Новгородської судних грамот набуває широкого розвитку судове представництво. За Новгородською судною грамотою повірених, тобто представників у суді, міг ма-

ти кожен, а за Псковською судною грамотою таке право мали лише жінки, діти, монахи, старі та глухі люди. Представниками могли бути люди, які пов'язані зі стороною родинними відносинами, а також інші особи за винятком тих, хто був наділений владними повноваженнями. Холопи і закупи та деякі інші категорії членів громад могли бути свідками подій і виступати в суді, але не мали права виступати свідками порядного життя, тобто не могли бути захисниками [5, с. 615].

В Україні найбільш суттєвим і систематизованим законом, згідно з яким жила держава періоду Литовсько-Руської доби, стала третя редакція Литовського статуту, основним джерелом якого були Руська Правда та магдебурзьке право. Литовський статут (редакції 1529, 1566, 1588 рр.) мав особливе значення для розвитку права в Україні. Третій Литовський статут детально встановлював порядок судового захисту, захисником могла бути кожна вільна людина (навіть не шляхтич), за винятком духовних осіб та судового персоналу замкових і земських судів у своїх округах [7, с. 4].

Наступний період розвитку права в Україні пов'язаний з появою проекту кодексу українського права під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), який так і не був прийнятий царським урядом, проте мав широке застосування на практиці. Саме в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» приділена значна увага багатьом аспектам надання правової допомоги у кримінальному процесі. У цей час, зокрема у великокняжих – господарських, а також у земських судах, з'являється новий тип професійного юриста – «прокуратора або речника» – до яких висуваються великі вимоги. Ними могли бути чоловіки без будь-яких відхилень, повнолітні, християни, розумово й фізично дужі, світського походження. Необхідно підкреслити, що для убогих людей, вдів і сиріт, які не могли себе захищати самостійно, передбачався спеціальний урядовий захисник. І хоча в цілому праця захисників оплачувалася, але вказаним законопроектом передбачались випадки надання безоплатної правової допомоги малозабезпеченим, вдовам та сиротам [4, с. 34–35].

У Російській імперії право на правову допомогу прийшло із Судовими Статутами 1864 р. Судова реформа 1864 року започаткувала основи компетентної та самокерованої організації захисників, що поділялися на дві групи:

присяжних повірених, що забезпечували захист на професійній основі, і приватних повірених, що займалися такою практикою індивідуально [7, с. 7]. На відміну від присяжних повірених, що мали право виступати в будь-якому суді Російської імперії, приватні повірені могли виступати тільки в судах, що видали їм такий дозвіл.

Тим, хто не укладав угоду з присяжним повіреним, суд призначав його «за правом бідності». Для ведення цивільних справ осіб, що користувалися правом бідності, призначався присяжний повірений Радою присяжних повірених. Обов'язок ведення таких справ, у т. ч. й кримінальних, вважався однією з найважливіших функцій присяжної адвокатури [3, с. 12].

Подальший розвиток досліджуваного інституту захисту відбувається для українського права в складних історичних умовах, які визначаються особливостями формування права в Радянській Україні, Західній Україні, Закарпатті та Північній Буковині. Після возз'єднання українських земель з Радянською Україною правова діяльність регулюється єдиним законодавством СРСР.

У радянський період в Україні не було внесено ніяких змін щодо організації і діяльності присяжних і приватних повірених. За першими декретами захист допускався на будь-якій стадії судового розслідування, але в період інтервенції це право було обмежене. Характерною рисою забезпечення права на правову допомогу була широка участь громадськості. Така допомога одержала назву «інститут загальногромадянського обвинувачення і захисту» [4, с. 40–41].

12 вересня 1928 року колегією Нарком'юсту УСРР було прийнято постанову «Про реорганізацію колегій захисників» [8], згідно з якою робота членів колегій захисників переведена на колективні форми організації, а приватна практика ліквідована [4, с. 45]. Завдяки колективним методам діяльності колегій захисників було розширено коло громадян, яким надавалася юридична допомога, сконцентровано роботу державних установ і організацій щодо правового обслуговування громадян. Фактично така система діяла до 90-х років ХХ століття.

Отже, спостерігаючи за історією розвитку та становлення інституту захисту як такого, від нижчих стадій людської культури та до досягнення повного розвитку в цивілізованих дер-

жавах, ми простежуємо ефективне виконання покладених на відповідні органи та інституції функцій із забезпечення реалізації права громадян на правову допомогу, у тому числі права бідних на безоплатну правову допомогу. Первинною формою правової допомоги є родинна форма захисту, яка поступово переходить до сторонніх осіб і отримує державне гарантування.

Проголошення в 1991 році незалежності України, а відтак – розбудова демократичної правової держави, впровадження політичної, економічної та правової реформ обумовили необхідність кардинальних змін у діяльності держави в цілому та у системі надання правової допомоги зокрема.

Право на правову допомогу знайшло своє законодавче закріплення у статті 59 Конституції України, яка була прийнята 28 червня 1996 року [2, с. 23].

Забезпечення реалізації права на правову допомогу є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини 1948 року [9], Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року [10], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [11].

2 червня 2011 року Верховною Радою України було прийняття Закон України «Про безоплатну правову допомогу», який набрав чинності 9 липня 2011 року. Вказаний Закон визначає зміст права на безоплатну первинну та вторинну правову допомогу, порядок реалізації права на безоплатну правову допомогу, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги [12].

05 липня 2012 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [13], який має на меті піднести роль адвокатури в суспільстві як гаранту забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина, та інституту по забезпеченню реалізації права особи на правову допомогу.

Постановою Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2013 р. № 394 була затверджена Державна цільова програма формування системи безоплатної правової допомоги на 2013–2017 роки. Метою Програми є розроблення та здійснення комплексу заходів правового, орга-

нізаційного та економічного характеру, спрямованих на забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги осіб, які мають на неї конституційне право і потребують такої допомоги [14].

Сьогодні формування системи безоплатної правової допомоги, а отже забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина – це пріоритетний напрям діяльності Міністерства юстиції України як головного органу у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної правової політики.

За результатами дослідження встановлено, що забезпечення реалізації права на правову допомогу мало місце на різних етапах розвитку не тільки нашої, але й інших держав. Сьогодні сучасним завданням законодавця є наповнення змістом права на правову допомогу в усіх сферах суспільного життя і, в першу чергу, у сфері кримінального судочинства. Лише наявності закону про захист цього права недостатньо, необхідно удосконалити вже існуючу систему надання правової допомоги шляхом створення дієвого механізму реалізації вказаного права з метою забезпечення захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Література

1. *В поисках смысла. Мудрость тысячелетий / [Составитель А. Е. Мачехин]. Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 912 с.*
2. *Конституція України : чинне законодавство станом на 10 лютого 2011 р. : (Відповідає офіц. текстові). – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 96 с.*
3. *Гончаренко С. В. Проблеми надання безоплатної правової допомоги. Короткий огляд новітніх тенденцій / С. В. Гончаренко // Адвокат. – 2011. – № 11 (134). – С. 12–16.*
4. *Адвокатура України : Навч. посіб. / В. К. Шкарупа, О. В. Філонов, А. М. Титов, Ю. Я. Кінаш ; за ред. В. К. Шкарупи. – 2-ге вид., випр. – К. : Знання, 2008. – 398 с.*
5. *Обзоръ истории русскаго права / Проф. М. Ф. Владимірский-Буданов. Издание шестое. – С.-Петербургъ, Киевъ : Издание книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1909. – 700 с.*
6. *Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – С. 88.*

7. *Історія адвокатури України* (2 видання) / Редкол. : В. В. Медведчук (голова) та інші. – К., Видавництво «СДМ – Студіо», 2002. – 286 с.

8. *О реорганизации коллегий защитников* : Постановление коллегии Наркомата юстиции УССР от 12 сентября 1928 г. // Вестник советской юстиции. – 1928. – № 20 (126). – С. 609.

9. *Загальна декларація прав людини* : Прийнято резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю. К. Качуренко. – 2-е вид. – К. : Юрінформ, 1992. – С. 18–24.

10. *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права* : Прийнято резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. // Права людини : зб. док. / Укл. В.

С. Семенов, О. Н. Ярмиш та ін. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1997. – С. 4–25.

11. *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – С. 270.

12. *Про безоплатну правову допомогу* : Закон України від 2 червня 2011 року № 3460-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – С. 577.

13. *Про адвокатуру та адвокатську діяльність* : Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 27. – С. 282.

14. *Про затвердження Державної цільової програми формування системи безоплатної правової допомоги на 2013–2017 роки* : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2013 р. № 394 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 42. – С. 33.

А. В. Коршенко

Генезис права на правовую помощь

В статье проанализированы исторические аспекты становления и развития права на правовую помощь. Рассмотрены закономерности и особенности возникновения права на правовую помощь на разных исторических этапах у разных народов мира – в Древнем Риме и Греции, во времена Киевской Руси, Литовско-Русской эпохи, Судебной реформы 1864 года и до периода Украины как независимого государства. Рассматриваются некоторые моменты из истории адвокатуры как важного правового института по обеспечению права человека на правовую помощь.

Ключевые слова: права человека, право на правовую помощь, безвозмездная правовая помощь, генезис, адвокатура.

A. Korshenko

Genesis of the right to legal assistance

The historical aspects of the formation and development of the right to legal assistance are analyzed in the article. The regularities and features of emergence the right to legal assistance at different historical stages in different nations of the world – in ancient Rome and Greece, the Kievan Rus, the Lithuanian-Russian era, the Judicial Reform in 1864 and to the period of Ukraine as an independent state are examined. Some aspects of the history of the advocacy as an important legal institution for providing the human right to legal assistance are examined.

Keywords: human rights, the right to legal assistance, free legal assistance, genesis, advocacy.